

КА БАЛКАНСКИМ СИНТЕЗАМА

Резиме: У раду се указује на постојање и вредноост дела која доприносе балканолошким истраживањима (и синтезама), и напомиње могућност израде великог (обједињеног) дијалекатског речника српских говора централног Балкана.

Кључне речи: српски језик, народни говори, балканологија, историјска филологија, језичка прошлост Балкана.

Ако постоји јединство наслова и оног што за насловом следи, што га подржава, као насловом именована реалност, па и као коментар, или аргументација, онда се, ваљда, и у сваком прилогу нашег часописа мора осетити потреба, или услов, да све што следи треба да има карактер синтезе, да томе доприноси, и да се тиче Балкана, односно неке његове културолошке димензије (историје, социологије, уметности, науке...). Нама је блиско опредељење да се то, та балканска ситеза, потражи, види и проучи на плану језика, а они су овде (на Балкану) иако сви индоевропски ипак од најмање три тока: грчки, албански и словенски – у више видова. За раније периоде, што управо представља предмет синтеза, јесу језици романске провинијенције, као и османски језици, стигли са турском окупацијом, али и остаци неких других језика, које је данас с великом одговорности тешко спомињати, који се читају као супстрати (или, за неке периоде, и у односу на друге слојеве и као – адстрати). Томе се придружују и други језици са скромнијим уделом, било у језичкој култури, било у броју говорника (ромски и сл.). На Балкану се, током историје доиста све, штошта, и многошта, бурно мењало, и измењивало. А та бурна изменљивост, смене, утицаји, узроци, поводи и резултати, и јесу нека одлика балканског културног стања, неке балканизације.

Истина, наспрам појма *балканизације* као процеса мрвљења, кидања, усложњавања, прегруписавања, преоријентација и „цветања различитих цветова“, а они понекад, и то врло живо и бујно могу бити не само цвеће него и шикара или коров, у језичкој науци балканизација значи нешто супротно – „развијање особина заједничких словенским и несловенским језицима на Балкану“, тј. успостављање типолошке сличности генетски несродних језика (у нашем случају словенских и несловенских). Говори источне и јужне Србије, као и македонски и бугарски језик, баш су добрано одмакли у балканистичком процесу, нарочито на плану морфолошког дела граматичких односа.

¹ nedb@ni.ac.rs

Насупрот свему, а с погледом на „балканске синтезе“ језичка интерференција, с много појединачних прилога науци, још није добила задовољавајуће синтетичко дело. Очигледно томе недостају систематска проучавања не само језичког но и културног, уопште суживота и на дијахроном и на синхроном плану. Чак и у временима које називамо век(овима) науке, увек је нешто недостајало да се Балкан посматра као целина: или су делови Балкана припадали различитим царствима, или различитим религијама, или различитим црквама у оквиру исте религије. Кад балкански народи нису били у (међусобном) рату, били су у неким блоковима, туђим интересним сферама; кад нису били у блоковима, цепале су их државне границе; кад би се показала прилика – оправдана или не, стваране су нове државе (не само народа, него и делова народа, но и дојакошњих народности!), проглашавали се нови језици, пресађиване идеологије и концепти, све с напоменама да однекуд навиру „нове вредности“ које „моле“ да се расеју (или пресаде) по Балкану. Чак и пројекти за које би се рекло да су ослобођени верског и националног предзнака пате од нецеловитости, јер је база података нецеловита, било због неукључености података (Албанија, рецимо), било због ампутације (Косово и Метохија, нажалост!). Такву муку муче и наши пројекти (у Нишу) јер говоре о Балкану, о балканским друштвима у транзицији, али не могу укључити део који припада Албанији, или Албанцима у целини, чија је привреда, наука, социјална и политичка ситуација због језичких и политичких баријера истраживачу недоступна. Веровано ће сличне тешкоће настати и кад се наука почне обраћати статистичкој бази која сада припада свакој од нових држава насталих распадом Југославије. Чини се да степен „другости“ није још утврђен, али је очигледна тежња ка сепарацији, самобитности, осебујности, другости сваког новог ентитета, који почну на националној основи (често дрско – подгрејано или прегрејано), а онда се протегну на све што треба да обележава једно друштво (државу, која хоће свој службени језик, своју академију наука, своју цркву и сл.).

А *другости* на Балкану често нису само могућност за богатство и ширину живљења, већ понекад и разлог за надгорњавања, па и отворене сукобе („Они нама оца, ми њима мајку“, писало је у једном роману, као врло успешна карактеризација српско–бугарских односа у Првом светском рату, а после је то, не знамо зашто, избрисано). Бивало је времена кад су балкански народи једни другима (пре)узимали територије, убеђивали слабије да не постоје, покорене да никад нису ни постојали, постављали управе, заводили санкције, објављивали ратове, стављали клипове у тачкове, да би опет, у не тако далеким следећим временима обећавали сарадњу, спомињали подршку, препоручивали се, често не скривајући намеру да ће потиснуто лако проговорити „ако устреба“, „кад устреба“, кад бог хоће а газда нареди! (јер „можемо опростити, али не смеемо заборавити!“).

Култура (нарочито оно што се могло, по природи ствари, приказивати масовно) јесте поприште где се најпре распламса и лепо и ружно – некад само као назнака да тако нешто већ постоји (латентно) у (међу)националним односима, привреди, политици, а некад као по-

буђујућа помисао да нека одеолошка (без обзира на предзнак) клица тражи промоцију. На стадионима, рецимо, било је и колективног плача, и колективне псовке, и подршке и претње, па неретко и обрачуна са законским санкцијама (и казнама које као да ретко кога могу опаметити).

Па ипак, култура је оно што је најпоузданије и творило и чувало цивилизацијски напредак који су балкански народи морали и схватити и развијати пре но што се обрете свету. Ако неко хоће да види – балканске ће синтезе препознати на свим плановима (у одећи, обући, кући и покуству, обреду и обичају, у говору и размишљању, у поимању и творењу). А није све ни тако јасно. Једно од нејасних питања је како ће југословенски народи на Балкану доживети синтезу са Евопом, кад је нису могли градити у Југославији, али на то питање, све путујући ка новим европским вредностима, наше ноге поприлично храмљу, нарочито кад хоће да поскоче, па нешто (од историјских препрека) и да прескоче.

Имајући у виду оно што се на плану неке синтезе ствара у широј средини где се *Балканске синтезе* стварају и публикују, помишљали смо да велику корист таквим пројектима подједнако доносе стручни и одговорни, нови и богати пројекти којима се захватају дубљи слојеви историје (у најширем значењу те речи), чак и више од оних који синтезу проглашавају, или макар спомињу без претходних свеобухватних проучавања, анализа и закључивања. Имамо у виду неколико подухвата на које бисмо скренули пажњу, уз јасну свест о ограничениости сваког људског резултата па и оног који ми имамо у виду. То су дела која, по правилу, траже научну компетенцију, широко познавање прилика, методолошку прилагођеност, вишегодишње искуство (с много „припремних“ радњи), уважавање разлога који се нижу у дијахроној перспективи, и резултата који се објашњавају тек употребом широког спектра аргумената. Она захватају културу више од једног народа. Усуђујемо се рећи: балканским синтезама доприносе управо бројем уочених, проучених, описаних и систематисаних појединости.

Издвајамо само нека.

1

Митологике др Сретана Петровића: *Митологија, магија и обичаји* (1992), *Митологија Срба* (1995), *Српска митологија I–IV* (1999), *Српска митологија*, у обичајима, веровањима и ритуалу, све до књиге *Магија и животни круг*, која се ових дана појавила у издању Етно-културолошке радионице Сврљиг, којом иначе проф. Петровић и води.²

Служећи се достигнућима европске науке из области митологије (естетике, културологије), Сретен Петровић обрео се у конкретној стварности свога завичајног региона, и врло детаљно почео истраживати све што је имало карактер једне праксе која је до њега описивана углавном као остатак остатака, и – нецеловито. Истина, и његов рад

2 Потпунију библиографију радова овог аутора, и о овој тематици, види у: Сретен Петровић: *Магија и животни круг* у обичајима и веровању; Етно-културолошка радионица Сврљиг, посебна издања: Културна историја Сврљига, књ. VII, Сврљиг 2016, стр. 324.

долази релативно касно, када је много од некадашњих обичаја, обреда, радне и свечане праксе села и сељака пресељено у заборав, и углавном се чува у сећању најстаријег становништва. Имао је и среће да затекне у животу велики број зналаца и познавалаца усмене културе, чини нам се више код старица него код стараца, у сваком селу сврљишкога краја (данас већ тај се његов наум не би могао остварити, а тек га једна генерација дели од теренских истраживања почетком деведесетих година XX века). *Културна историја Сврљига*³, и све што је касније изашло на њеном трагу, у истраживањима С. Петровића добило је широка објашњења која једну праксу српскога народа нашега региона (и хришћанске и предхришћанске епохе) научно објашњава, повезује и теоријски и емпиријски са светом, и – што је Петровићева лична методолошка одлика – промишља, не бежећи од недоумица и остављајући могућност да се, евентуално, пође и другим путевима у културолошким студијама скорашње реалности обредне праксе чија је редукција већ данас видна, и поред настојања „да се очува традиција“ – ненадоместива. Балканолошки карактер његових митологика је, по нашем мишљењу, несумњив и незаобилазан у даљем истраживању Балкана, управо као пут у који се лако могу укључити проучавања суседних народа с којима је српски био и историјској и свакој другој коегзистенцији.⁴

2.

Др Славољуб Гацковић: *Романизација и романско становништво тимочке зоне од I до XIV века* (2012). Обимно трокњиже са минуциозним анализама врло великог броја података, као покушај да се историја једног балканског региона у коме су се смењивали народи, језици, царства, религије..., рађено иначе као докторат (одбрањен 2007, на Универзитету у Букурешту) чита из језика, доноси велики број чињеница из времена које познајемо више по остацима у језику (топонимији, ономастици) него по записима, односно по писаним документима, и то на бројним језицима, од којих неки више нису живи. Свакако, овде су на располагању и други докази којима наука може да се служи (археолошки налази, материјални артефакти, компарације на методолошком нивоу), али која је то база података (?) којом бисмо могли бити задовољни, ако се зна да је историја Балкана била кројена и именована ратовимима, а ратови су углавном разарали оно што су захватили. Ретки прегеоци науке, који не жале труда, времена, трошка, као др Славољуб Гацковић, могу покушати да се уз сав ризик које носе путеви у далеку, и још даљу, прошлост снађу у разбацаним чињени-

3 „Културна историја Сврљига“ је дугорочни пројекат Етно-културолошке радионице Сврљиг, и из тога истраживања више научних радника, понајвише самих Сврљижана, објављено је у серији *Културна историја* 7 књига, а исто толико и у серији *Прилози културној историји*, који су по обиму мањи и посвећени појединим питањима прошлости Сврљига. Радионица објављује и Етно-културолошки зборник, годишњак, чији је 20. број у припреми.

4 Овде бисмо споменули да су у Нишу објављиване и друге књиге балканистичке тематике, а међу њима и: Љубинко Раденковић: *Народне басме и бајања* (Ниш–Приштина–Крагујевац 1982, а такође и: *Симболика света у народној магији јужних Словен*, (Ниш–Београд 1996).

цама и раштрканим тврђењима претходника и понуде иоле прихватљив одговор на балканолошка питања суживота на нашем простору у минулим вековима. Нисмо у стању да оцењујемо вредност овога дела, али не можемо се отети инспиративности која долази са сваке стране Гацовићеве пребогате студије. Дуго је рађена ова студије, а још дуже ће користити новим научним радницима, ако их буде, јер је и у ово наше време наука оног типа којом се баве балканолози већ непрофитабилна, ако хоће да остане наука и да не крене у конјултуру. Јер, у условима добре воље и научне објективности, свако сазнање о заједничкој прошлости је разлог за сарадњу, али се и сваки податак који има националну боју може искористити за исхрану егоизма, који ни на личном ни на националном плану нје прихватљив. Јер, ако једно име, макар, у својој гласовној, обличкој и значењској структури носи обележја више језика, а код многих топонима је управо тако, може то име бити заједничко свим тим народима, али може бити и прилика сваком народу појединачно да то име веже само за себе. Гацовић је показао како се може, и мора, изучавање прошлости заснивати на објективним доказима и тумачити научно одговорним резонем, уважавајући историју и интерференцију.

3.

Др Александар Лома: *Топонимија Бањске хрисовуље* (2013). Ономатолошка истраживања српског језичког простора систематски трају већ неколико деценија: обрађује се терен, нарочито у републици Србији, најдетаљније на простору Косова и Метохија, издаје се часопис *Ономатолошки прилози*, израђују се докторати, објављују студије.⁵ Грађа је углавном публикована, а најкорисније искоришћавана у изради *Етимолошког речника српског језика*. На челу тога дугорочног пројекта је академик Александар Лома, који је 2013. године објавио врло значајно дело *Топонимија Бањске хрисовуље* – даровнице Краља Милутина (с почетка 14. века), која садржи доста ономастичких података (имена људи и реалија у простору, што је годинама већ предлог најотбилнијих ономатолошких сзудија у нашој науци (П. Ивић, М. Грковић, Н. Родић – в. тамо дату библиографију, на стр. 302–310).⁶

Бројем података, познавањем историјске лингвистике, зналачким разлучивањем на нивое образовања и постојања ономастичког фонда (прасловенски, старословенски, старосрпски итд.), минуционим анализама, успосављањем многобројних веза са сличним образовањима на другим језицима, методологијом налазе и тумачења, новим решењима, отклањањем заблуда – ово дело надмаша све што

5 Некада су држане и Ономастичке конференције (Тиват, Скопље, Дубровник, Порторож, Мостар, Доњи Милановац, Приштина), које су окупљале готово све који су се бавили овом граном језичке науке, али се то прекинуло после раскида административних веза заједничке државе.

6 Краљ Милутин (1282–1321), по ондашњем обичају, после изградње цркве у селу Бањска (1313–1316) даровао је „селима поред Ибра, Ситнице, Лаба, у Расу, Хвосну, Плаву, Будимљу, Зети“ многа имања. „Након Косовског боја 1389. године Турци Османлије су похарали Милутинову задужбину и том приликом понели и Повелу која се од друге половине XV века чува у Цариграду, у султановој ризници Старог Сараја“. Wikipediја < 30. 3. 2016.

се пре тога о сличним фактима појављивало у нашој (а неки кажу и словенској, уопште) науци. Због тога је, сматрамо, незаобилазно и у науци која пледира да се бави синтезом балканске историје која се чита из језика.

4.

На помолу смо једног подухвата у области дијалекатске лексикографије, који се одавно нуди Нишу, и за који се ова средина одавно и спрема. Наиме, после целе једне серије дијалекатских речника којима се покривају говори: јужне Србије, са Врањем као центром, лесковачки крај, Црна Трава, јабланички крај, Лужница, пиротски крај, околина Ниша, Тимочка крајина, Кривовирски Тимок,⁷ призренски говор, сврљишки крај – када је у руке науке предато више хиљада страна са више десетине хиљада речи записаних у (још) живим народним говорима, и лексички обрађених, које је сада могуће синтетисати у јединственог дело појављује се могућност да се ти напори и резултати обједине. Одбрањен је и магистарски рад о лексикографским поступцима у дијалекатским речницима југоисточне Србије (Мирјана Илић, обј. 2004). У Нишу је одржан и научни скуп *Домети дијалекатске лексикографије* (зборник, 2014).

Ниш ће ускоро имати докторе лексикографе.⁸

Велика је шанса да се у догледно време засније и отпочне рад на обједињеном речнику српских народних говора југоисточне Србије, централних области Балкана.⁹

Ово су само неке назнаке постојећих дела и предстојећих задатака да се из области језичких наука оснаже истраживачки пројекти балканологије. Надајмо се да ће бити пажње, разумевања и помоћи, на истраживачким пословима који надмашају кадровске и друге могућности једног народа, па њихов балкански значај и балканистички карактер обавезује и стручне снаге, и научне институције и националне и државне заједнице да се помогне сваком послу који носи добру

7 Наводимо најкраће: Момчило Златановић: *Речник народног говора југа Србије* (обједињен. Врање, 2001); Брана Митровић: *Речник лесковачког говора* (Лесковац, 1984), Радмила Жугић: *Речник говора јабланичког краја* (Београд, 2005); Радосав Стојановић: *Црнотравски речник* (Београд, 2010); Драгослав Манић Форски: *Лужнички речник* (Бабушница, 1997), Новица Живковић: *Речник пиротског говора* (Пирот 1987), Драгољуб Златковић: *Речник пиротског говора* (Београд, 2014), Јакша Динић: *Тимочки дијалекатски речник* (Београд, 2008, уз претходна три наставка), Љубиша Рајковић: *Речник Тимочког говора* (Неготин, 2014), Миодраг Марковић: *Речник народног говора у Црној реци* (Београд, 1986, са допуном); Власитимир Јовановић: *Речник села Каменице*, код Ниша (Београд 2004, са допуном), Видоје Цветановић: *Речник запаљског говора* (Гаџин Хан, 2013).

8 Тања Милосављевић, докторат на Универзитету у Крагујевцу (пред одбраном). *Лексика призренског говора*; Ана Савић Грујић, Универзитет у Београду (пред одбраном): *Лексика за ознаку човека по физичким својствима*.

9 Сличан подухват већ је остварен *Речником српских говора Војводине* (ред. др Драгољуб Петровић), који је Матица Српска, из године у годину, објавила у десет свезака.

вољу, научну објективност, и разумевање за суживот.

Nedeljko Bogdanović

TOWARDS BALKAN SYNTHESSES

Summary: The paper points to the existence and value of the works that contribute to Balkanological research and syntheses, and puts forward the idea of creating a major / unified dialectological dictionary of Serbian.

Key Words: the Serbian language, dialects, Balkanology, historic philology, language past of the Balkans.

